

De lange nagels van de pornoster

Ewald Engelen

Review van: Naomi Klein (2000) *No logo*. Flamingo; Noreena Hertz (2001) *The silent takeover. Global capitalism and the death of democracy*. Heinemann; Michael Hardt en Antonio Negri (2000) *Empire*. Harvard University Press; Barbara Ehrenreich (2001) *Nickel and dimed. On (not) getting by in America*. Metropolitan Books.

Wat hebben de lange gelakte nagels van Amerikaanse pornosterren te maken met de productieverplaatsingen van multinationals? Volgens journaliste Barbara Ehrenreich veel. In haar *Nickel and dimed* geeft zij – geheel in de traditie van Orwell en Walraff – een wrang portret van haar pogingen om als herintredende vrouw aan de onderkant van de Amerikaanse arbeidsmarkt in haar levensonderhoud te voorzien. Om het zo realistisch mogelijk te maken, paart zij een zoektocht op de arbeidsmarkt aan een zoektocht op de markt voor goedkope woonruimte. Noch in de schoonmaakbranche, noch in de horeca, noch bij zo'n bekende Amerikaanse *department store* als Wal-Mart verdient Ehrenreich genoeg om in haar levensonderhoud te voorzien. De aftandse campers, brandgevaarlijke kamers en beschimmelde motels die Ehrenreich op haar queeste naar betaalbare woonruimte tegenkomt, leggen een te groot beslag op haar budget om op de lange duur betaalbaar te zijn. Laat staan wanneer daar doktersbezoek of – God verhoede – ziekenhuisbezoek bij komt. De lange werkdagen en werkweken van de gemiddelde Amerikaan – per jaar werkt hij tweehonderd uur langer dan zijn Europese tegenvoeter – zijn niet ingegeven door de perfide combinatie van materialistisch hedonisme en calvinistisch arbeidsethos, zoals Juliet Schor met haar *spend-and-work-cycle* betoogt (Schor 1992; 1999), maar door pure noodzaak: met één baantje red je het stomweg niet.

Anders dan in Europa kent de Amerikaanse economie nauwelijks collectieve regelingen voor werknemers. Buiten de publieke sector is slechts zeven procent van de werknemers lid van een vakbond, en arbeidsovereenkomsten dekken op zijn hoogst individuele ondernemingen en strekken zich niet uit tot niet-georganiseerde werknemers zoals in Nederland. Afgezien van minimale Arbo-wetgeving en een antidiscriminatiewet is in de Verenigde Staten alles onderwerp van individuele onderhandelingen: van baan zekerheid, werkloosheidsuitkering, scholing en training, tot aan pensioenvoorzieningen en ziektekostenverzekeringen toe. Deze flexibiliteit heeft bijgedragen aan de enorme banenaanwas in de Verenigde Staten van de afgelopen decennia, maar heeft ook geleid tot een grote toename van de vermogens- en inko-

mensongelijkheden. Het beloningsverschil tussen hand- en hoofdarbeid is meer dan verdubbeld sinds 1979, terwijl het beloningsverschil tussen werknemers met alleen middelbare school en werknemers met een vervolgopleiding is gestegen van 30 procent in 1973 tot 57 procent in 1993. In reële termen betekent dit dat aan de onderkant van de arbeidsmarkt de lonen tussen 1973 en 1993 met 30 procent zijn gedaald, terwijl ze aan de bovenkant met ruim 25 procent zijn gestegen. Momenteel verdienen werknemers aan de onderkant van de Amerikaanse arbeidsmarkt 38 procent van het gemiddelde Amerikaanse inkomen. In Europa is dat 68 procent. Gecorrigeerd voor koopkrachtverschillen verdient het onderste deciel werknemers in de Verenigde Staten een magere 69 procent van wat hun Europese evenknieën verdienen, en vergeleken met een 'rijk' land als Duitsland is dat maar 45 procent.

De debatten in de politieke en sociale filosofie gaan allang niet meer over dit soort zaken; de Rawls van de verdelende rechtvaardigheid heeft plaatsgemaakt voor de Kymlicka van het multiculturalisme en religieus en ethisch pluralisme; uit gène wellicht over het dickensiaanse karakter van de bijbehorende morele verontwaardiging. Maar waarschijnlijker is dat het te maken heeft met de stilzwijgende premisse dat we in dit neoliberale tijdsgewricht toch allemaal liberale 'burgers' zijn – in de zin van *bourgeois*, niet van *citoyen* – waarvoor culturele verschillen nu eenmaal zwaarder wegen dan sociaal-economische ongelijkheden omdat we allemaal toch al meer dan genoeg hebben. De groeiende aandacht voor levensfilosofie en 'het goede leven' is typerend voor de blikvernauwing van een middenklasse die de eigen preoccupaties voor maatgevend houdt. Filosofie is niet langer kritisch maar juist door en door burgerlijk.

Illustratief is de overwoekering van de sociale filosofie door de literatuurtheorie en *cultural studies*. In Amsterdam is de politieke en sociale filosofie opgegaan in een humaniora faculteit en is het onderzoek ondergebracht in een school voor culturele analyse. Of, zoals NRC Handelsblad onlangs noteerde in een profiel dat was gewijd aan filosofie: 'De trotse interfaculteit van weleer is inmiddels gedegradeerd tot een afdeling van de faculteit Geesteswetenschappen. De traditioneel sterke band met de sociale wetenschappen is daardoor teloorgegaan, met als gevolg dat de sociale en politieke filosofie, ooit het paradepaard, in de versukkeling is geraakt.'

Elders is de situatie gelukkig beter. De geheven brandblusser, de van angst vertrokken grimas van een agent van de Italiaanse oproerpolitie, het levenloze lichaam van een jonge betoger in een plas bloed die even later wordt overreden door een landrover van de Italiaanse politie illustreren op wrange wijze de wederopleving van een praktisch verzet tegen de 'icy waters of egotistical calculation' – om eerdere critici van het kapitalisme te citeren – die via de toenemende internationalisering van kapitaal-, product- en arbeidsmarkten als een spook over de wereld waart; 'it's the economy stupid!'

Of het vergelijkbaar is met de bekering van Paulus weet ik niet. Wel dat Naomi Klein als student in het politiek correcte Canada met zijn hypersensitiviteit voor

mogelijk vernederende verschillen geleidelijk aan de futiliteit ging inzien van politiek-filosofische reflectie over de vraag of sikhs nu wel of geen tulband mogen dragen als zij zich aanmelden bij de Canadese Mounties, terwijl ondertussen de multinationals de wereld veroveren, arbeids- en milieurichtlijnen met voeten worden getreden, de inkomens- en vermogensongelijkheden wereldwijd toenemen en het vermogen van staten om het publieke belang te dienen ernstig erodeert. Zij verzucht: ‘My generation’s campus identity politics boiled down, in the end, to a set of modest political goals that were frequently cloaked in immodest rhetoric and tactics.’ En voegt er aan toe: ‘This isn’t a P.C. *mea culpa* – I’m proud of the small victories we won for better lighting on campus ...’ (121). Maar betere verlichting rond de campus valt nu eenmaal in het niet bij de sociaal-culturele en ecologische effecten van een race naar de bodem die gaande wordt gehouden door een neoliberal project dat economische groei en ontwikkeling tot het exclusieve domein van ‘ondernemingsgewijze productie’ heeft verklaard en staten de rol heeft opgedrongen van ‘markt-maker’, niets minder maar vooral niets meer. Klein vergelijkt de overwinningen van de academische identiteitspolitiek met een herschikking van het meubilair terwijl het huis afbrandt en wijdt harde woorden aan de feministen en multiculturalisten die deze politiek hebben gedragen. De veronachtzaming van de economische dimensie, aldus Klein, ‘isn’t simply a failure of feminism but a betrayal of the feminist movement’s own founding principles’ (123).

De vraag wat het woord *vermag*, is een vraag die iedere auteur in tijden van zelfbeklag op de lippen ligt. Dat wat dat betreft niet alles hopeloos is, ervaart de lezer van Kleins *No logo* aan den lijve. Met welgekozen voorbeelden weet Klein de morele verontwaardiging hoog op te stoken. Waarom rukt niemand die vervloekte billboards van de muur van de Amsterdamse sociologiefaculteit? Wat moeten die Godvergeten Philipsmonitoren in de Amsterdamse mensa? Hoe haalt het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam het in zijn verziekte hoofd om de Agnietenkapel te laten ombouwen tot chique conferentieoord dat gezamenlijk wordt geëxploiteerd door de universiteit en het nabijgelegen Grand Hotel? En wie maakt eindelijk eens een einde aan die bijzonder hoogleraarschappen die worden gesponsord door Shell, Albert Heijn en consorten? Wat doet een niet-gepromoveerde grootverdiener als Herkströtter überhaupt onder het Amsterdamse hoogleraarcorps?

In drie delen – *No space*, *No choice* en *No jobs* – weeft Klein pregnante verhalen over de verovering van de publieke ruimte door multinationals en hun *brands*, de homogenisering en marktverarming die de bijbehorende consolidatie met zich meebrengt en de sociaale-conomische uitholling die flexibilisering, uitbesteding en bedrijfsverplaatsing veroorzaken ineen tot een ontluisterende schets van de keerzijde van het glimmende aanzicht van het hedendaagse kapitalisme.

Wat retorische structuur betreft lijkt Kleins *No logo* daarmee enigszins op de al wat oudere studie van de sociologe Arlie Hochschild waarin een etnografische beschrijving van de kapitalistische ‘hiel’ van de deurwaarder werd gecontrasteerd met

het verlokkelijke ‘gezicht’ van de stewardess (Hochschild 1983). Maar waar het Hochschild vooral te doen was om de psychosomatische effecten van deze bezigheden – de emotionele uitholling van het stewardessenbestaan leidde volgens Hochschild in verhoogde mate tot empathische verkilling en zelfs frigiditeit en menstruatieproblemen – bereidt Klein de lezer voor op een tweede leven als activist. Het vierde deel – eveneens No logo geheten – grossiert in voorbeelden van het grassroots-activisme waar Amerikaanse maatschappijcritici zo tuk op zijn. Behalve een inspirerende staalkaart van menselijke vindingrijkheid is het een even lange waslijst van de optimistische naïviteit waarin diezelfde critici zo vaak uitblinken. De strekking is: ‘Kijk maar, het kan! Wat daar kan, kan hier ook! Als je maar hard genoeg wil!’ En daarmee reproduceert Klein de individualistische en sociologisch naïeve premisse die tot de grondslagen van het Noord-Amerikaanse zelfbegrip behoort en onlangs pregnant in een van de afleveringen van het onovertroffen *7 years-up* door een zwart meisje uit de New Yorkse Bronx werd verwoord: ‘If you try hard enough, you can become anything you like.’ Oftewel uiteindelijk is alles een kwestie van individuele inzet: kan-ker, werkloosheid, maar ook elk maatschappelijk succes – op de markt van het leven krijgt immers ieder wat hem toekomt. Qua inzet mag Klein zich dan ver verwijderd hebben van de ‘kleine’ politiek der identiteiten, qua methodiek schurkt zij daar nog dicht tegenaan. En dat is jammer, want als de sociologische traditie iets leert dan is het dat klassenanalyses structurele analyses zijn die het zelfredzaamheidsvertoog verre overstijgen en het daardoor als ideologisch kunnen brandmerken.

Méér dan het woord vermogen kennelijk een paar leren laarzen met slanke schachten, een lange elegante rok met paisleymotief, een prerafaëlitisch gelaat omgeven door sluik haar, een slanke taille en een Ph.D. in economie. Noreena Hertz is ook in Nederland niet van de kranten- en tijdschriftpagina’s te branden. En ieder artikel gaat onafscheidelijk vergezeld van een foto waarin op het thema van laarzen, rok, en taille wordt voortgeborduurd. *The silent takeover* is geen goed boek. De retorische inzet is onduidelijk, het mist theoretische structuur, de voorbeelden (van wat?) hebben geen onderlinge samenhang en het wemelt van de feitelijke onjuistheden. Het heeft daarmee alle kenmerken van een haastklus, wat de verdenking oproept dat het hier voornamelijk gaat om een poging mee te liften met het commerciële succes van Klein.

Op pagina zeven bijvoorbeeld wordt de ‘stille overname’ geïllustreerd door de omzetcijfers van General Electric, General Motors, Ford, IBM en BP af te zetten tegen de binnenlandse toegevoegde waarde van landen onder de Sahara en in Midden en Oost-Europa. Maar omzet is toch iets anders dan toegevoegde waarde! In Nijmegen gebruikt de socioloog Van Kersbergen deze vergelijking in een examen economie: zoek de fouten! Wat zich vooral wrekt is het ontbreken van een theoretisch raamwerk. Daardoor kan het gebeuren dat op een en dezelfde pagina beschrijvingen van gevallen van gesponsorde scholen zijn doorspekt met kwesties van ondermijnende academische vrijheid door derdegeldstroomonderzoek en met verhandelingen over

de gevaren van genetisch gemanipuleerd voedsel. Het ene is niet hetzelfde als het andere; en hoewel deze zaken herleid kunnen worden tot het winstmotief is dat weinig informatief.

Voor Hertz zijn alle koeien grijs; in grote lijnen komt haar analyse er op neer dat het vermogen om de sociale ruimte in te richten is verschoven van staten naar ondernemingen, en dan met name naar de grote ondernemingen die internationaal opereren. Dit verklaart alles: van de Politikverdrossenheit in de gevestigde democratieën tot aan de groeiende inkomens- en vermogensongelijkheden in de meeste ontwikkelde economieën en de verscherpte internationale ongelijkheden. Hiermee herhaalt Hertz de stelling van auteurs als Kenichi Ohmae (1995) en Susan Strange (1996) dat het proces van 'globalisering' het einde van de natiestaat heeft ingeluid en gaat zij voorbij aan de discussies in kringen van internationale politieke economen over de vraag in welke mate internationalisering zich voordoet en of dit een historisch unieke fase in de ontwikkeling van het kapitalisme is. Een empirisch en theoretisch doorwrocht werk als *Globalization in question* van de Britten Hirst en Thompson, dat onlangs in een nieuwe, volledig bijgewerkte editie is verschenen, ontbreekt in Hertz' bibliografie. Wie ook maar enigszins bekend is met de uitdijende literatuur over economische globalisering treft in *The silent takeover* dan ook weinig nieuws aan en wat hij er aantreft is onvoldoende doorgelicht op empirische en theoretische houdbaarheid.

Bovendien is Hertz inconsistent. Hoewel de logica van het overnameproces duister blijft is het duidelijk dat de representatieve democratie en daarmee de 'parlementaire weg' heeft afgedaan en dat derhalve voor contramachten gezocht moet worden naar nieuwe actoren, nieuwe fora en nieuwe kanalen. Want net als Kleins *No logo* en Ehrenreichs *Nickled and dimed* kolkt Hertz' boek van de morele verontwaardiging. Het is echter minder duidelijk dan bij Klein wie de actoren zouden moeten zijn, waar die fora gevonden zouden moeten worden en welke kanalen daarvoor gebruikt zouden kunnen worden. De ondernemingen zelf? Hoewel Hertz aangeeft dat sociale en ecologische doelstellingen wel degelijk parallel kunnen lopen aan winstdoelstellingen – de 'win win'-oplossingen van minister Weijers uit het vorige paarse kabinet – en zij de stille overname dus niet alleen betreurt, zijn het vooral de *hard cases* die haar zorgen baren. En – het moet gezegd – daarin toont zij zich wijzer dan de Sociaal Economische Raad die het kabinet expliciet ontried om ondernemingen wettelijke eisen op te leggen ten aanzien van 'maatschappelijk verantwoord ondernemen', met als argument dat het de bereidheid om zulks vrijwillig te doen zou schaden.

De *planet, people, profit* van Shell zijn er voor de goede tijden en het publieke zoeklicht. In slechte tijden en in het halfduister waarin de meeste economische activiteiten plaatsvinden, geldt een andere volgorde. Op het moment van schrijven is Shell in opspraak wegens nalatigheid bij de productie van pesticiden in Brazilië en wegens incidenten rond een raffinaderij in Durban, Zuid-Afrika. Shell, dat toonbeeld

van ethisch ondernemen, slaagt er kennelijk niet in zijn morele prioriteiten in alle geledingen van het concern dwingend op te leggen. Wel weet Shell deze schendingen van de eigen code effectief buiten het publieke zoeklicht te houden. En hiermee zijn meteen ook de beperkingen van consumentenacties blootgelegd; zij worden gekenmerkt door een hoge mate van willekeur, hechten zich aan de meest in het oog springende kwesties en gaan gebukt onder een zwartwit logica die zich lastig laat rijmen met de compromissenpolitiek waarmee maatschappelijke complexiteit nu eenmaal gepaard gaat.

En dus ... valt Hertz weer terug op het oude vertrouwde voertuig van de representatieve democratie en valt de lezer van verbazing uit zijn stoel. Met een beroep op de *shifting involvements* van het electoraat en met de historische voorbeelden voor ogen van het Amerikaanse antitrust populisme van het einde van de negentiende eeuw, van het Amerikaanse liberalisme van na de depressie van 1929 en van het Amerikaanse *environmentalism* van na de *Silent spring* van Carson van 1962, die alle drie resulteerden in nieuwe regulerende wetgeving, besluit Hertz haar boek met de oproep aan burgers om de publieke ruimte te heroveren en politici te dwingen de stille overname te keren.

Empire van Michael Hardt en Antonio Negri – respectievelijk docent literatuurtheorie aan de Duke University en gedetineerd politiek filosoof in de Rebibbia-gevangenis in Rome – is van geheel andere snit. Anders dan bij Klein en Hertz wordt de wereld van het linkse verzet hier niet geheel opnieuw uitgevonden. Waarschijnlijk staat de bijdrage van de vijftiger Negri borg voor een zekere continuïteit met de lessen van het linkse activisme van zowel de jaren zestig en zeventig als met dat van de eerste, tweede en derde Internationale. Hun waardering van de globalisering wordt sterk bepaald door hun afkeer van het nationalisme en de natiestaat. In tegenstelling tot nostalgische sociaal-democraten als Jos de Beus en Paul Scheffer die als gevolg van de teloorgang van de keynesiaanse welvaartstaat pleiten voor een hernieuwd nationalisme als antwoord op de globalisering, zien Hardt en Negri de natiestaat en het bijbehorend nationalisme als een antimodernisme dat met de internationalisering van de soevereiniteit eindelijk overboord kan worden geworpen.

In hun optiek is de staat niet eerst en vooral een dam tegen de onzekerheden van de markt, zoals de aloude sociaal-democratische legitimatie van de welvaartsstaat luidt, maar zijn welvaartsarrangementen juist disciplinerende instrumenten (*governmentality*) ter verhoging van de militaire slagkracht van de burgerlijke staat. Daarmee voegen Hardt en Negri zich in het vertoog van Rosa Luxemburg en Leon Trotski van de tweede en vierde Internationale en reproduceren zij de analyse van Charles Tilly (1990), Theda Skocpol (1990) en Liann Ferguson (2001) die eveneens de wortels van de welvaartsstaat zoeken in de vroegmoderne *warfare*-staat. Veel minder dan het emanciperende instrument dat de sociaal-democraten er in hun naïviteit in zien, is de staat van oudsher een onderdrukkend apparaat. De Britse verzorgingsstaat, bij-

voorbeeld, kreeg een belangrijke impuls na de keuringen voor de algemene mobilisatie voor de boerenoorlog van 1902 toen bleek dat het ‘oorlogsmaterieel’ niet berekend was op de taak. Dit markeerde het begin van een *national efficiency*-programma dat uitmondde in publiek gefinancierd onderwijs, voedingssupplementen voor minvermogenden en gratis gezondheidszorg voor de arbeidende klasse, en aan de wieg van de beveridgiaanse welvaartsstaat stond. Hardt en Negri zien in de globaliserende *imperial machine* van *Empire* een kracht die eindelijk schoon schip maakt met de particularistische identificaties van revolutionaire actoren – door Hardt en Negri de inclusieve *multitude* gedoopt en afgezet tegen het exclusieve *people* – die een wereldomspannende revolutionaire strategie tot nog toe in de weg hebben gestaan.

Verrassend is *Empire* vanwege zijn internationalistische lofzang op het Angelsaksische kapitalisme als aanzegger van de dood van de natiestaat. Ergerniswekkend is *Empire* vanwege de stijl van de analyse. In feite schrijven Hardt en Negri een weinig sensibele begripsgeschiedenis van het soevereiniteitsconcept; helaas in de barokke traditie van het Franse poststructuralistische neomarxisme van Althusser, Poulantzas, Balibar, Mouffe en Laclau en niet in de veel preciezere en ambachtelijkere traditie van Britse ideeënhistorici als John Pocock en Quentin Skinner. Dit uit zich in filosofische bombast, zoals het frequente gebruik van *problematic* in plaats van *problem*, van het lelijke hegelianisme *always already* om conceptuele vooronderstellingen mee aan te geven en van het aan Laclau en Mouffe ontleende *articulation* ter aanduiding van de lastige sociaal-wetenschappelijke kwestie van de ‘vertaling’ van vertoog in institutie, praktijk en handeling.

Hardt en Negri bezondigen zich aan een vorm van filosofisch idealisme die alleen in kringen van literatuurtheoretici en theologen nog acceptabel is, maar daarbuiten volstrekt heeft afgedaan. En terecht. Dit type woordkramerij ontbeert namelijk een realiteitscontrole en verhult eerder dan dat het onthult. Erger is dat het blijk geeft van een ongeproblematiseerd geloof in de performatieve kracht van concepten, vertogen en ideologieën. Zo passeren in de genealogische schets van het soevereiniteitsconcept de onvermijdelijke werken van Bodin, Hobbes, Van Pufendorf en anderen de revue en worden de interne contradicties (ook hier bombastisch ‘aporieën’ genoemd) in deze werken voor de drijvende kracht achter de conceptuele (maar eigenlijk de empirische!) ontwikkeling gehouden.

Empire betoont zich daarmee niet alleen sociologisch naïef – tussen woord en daad bevindt zich het domein van de politiek dat bij uitstek het domein van het compromis tussen botsende principes, waarden, levensstijlen en motieven is – maar ook historisch naïef. Immers, vertogen zijn het best te begrijpen als geologische formaties die bestaan uit verschillende, vaak onderling tegenstrijdige sedimentaties, afkomstig uit verschillende tijden en tradities. Wat ontbreekt is een gelaagde conceptie van de sociale werkelijkheid – bestaande uit vertogen, instituties, praktijken en handelingen – die niet het hiërarchische zwaartepunt legt bij het woord, maar de verschillende lagen wat betreft hun structurerende capaciteiten juist als nevenge-

schikt beschouwt. Alleen zo kan de complexiteit worden ingebouwd die nodig is om de onderbepaaldheid van normatieve principes en het fenomeen van de gewenste en ongewenste neveneffecten überhaupt te begrijpen. In het idealistische universum van Hardt en Negri is daarvoor geen ruimte.

Het kapitalisme is voor filosofen kennelijk als een olifant voor een blinde: te groot om te begrijpen, te klein om – zoals de zwaartekracht – te negeren. Voluntarisme is de keerzijde van determinisme. Daarmee bedoel ik dat analyse, evaluatie en aanbeveling lastig te scheiden zijn. Wie de quasi-noodzakelijkheden van de economische theorie onderschrijft, beperkt zich daarmee in zijn aanbevelingen. De evaluatie laat meer ruimte. Als meer markt meer vrijheid zou betekenen en men meer vrijheid verkiest boven gelijkheid, luidt de aanbeveling: dereguleer, flexibiliseer, privatiseer en liberaliseer! Is men daarentegen van mening dat meer markt alleen maar meer vrijheid betekent voor de rijken, dan zal men concluderen dat globalisering slecht is maar uiteindelijk geen alternatief hebben voor deze receptuur. Een moreel appèl zonder handleiding is echter als een videorecorder zonder gebruiksaanwijzing.

Iets van dien aard is in deze boeken aan de hand. Hoe verschillend van toonsoort, bronnenmateriaal, inzet en evaluatie ook, alle drie monden zij uit, of, wat op hetzelfde neerkomt, zouden zij (mevrouw Hertz!) moeten uitmonden in een verwerping van de parlementaire weg en een omhelzing van het lokale verzet. En alle drie onderschrijven zij impliciet de kapitalistische logica van schaalvergroting en consolidatie; het laatste 'grote verhaal', hoewel het zelden als zodanig wordt getypeerd. Dat verhaal gaat als volgt: economische welvaart is afhankelijk van economische groei. Economische groei is het vermogen om dezelfde goederen en diensten goedkoper te maken of om nieuwe diensten en goederen te maken. Oftewel, groei bestaat bij de gratie van innovatie. Arbeidsdeling, zowel maatschappelijk als binnen ondernemingen, is daar een *sine qua non* voor. Arbeidsdeling leidt namelijk tot specialisatie, maakt leerprocessen mogelijk en daarmee incrementele verbeteringen aan gereedschappen, procedures en processen, en leidt tot vermindering van tijdverlies bij het omschakelen naar andere activiteiten. Op de lange duur staat arbeidsdeling aan de wieg van taakstandaardisatie en uiteindelijk mechanisatie. Dit vereist echter hoge investeringen in taakspecifieke productiemachinerieën. Om deze investeringen rendabel te maken, zijn grote afzetmarkten nodig die de producent in staat stellen de afschrijvingen op zijn investeringen om te slaan over zo veel mogelijk producten.

Daartoe moeten belemmeringen op transport en distributie van diensten en goederen zo veel mogelijk worden weggenomen, ongeacht of het nu gaat om sociale, culturele, economische en/of juridische belemmeringen. Sociale en culturele belemmeringen verwijzen naar geografisch lokaliseerbare praktijken die consumenten binden aan lokale producenten. De regionale keukens van Italië zijn daar een goed voorbeeld van. De remedie is de *branding* via moderne media, die concerns als Nike, Cola en Ford (de *global car*) gebruiken om een mondiale afzetmarkt te creëren die door sociale en culturele grenzen heen breekt. Dit is het voornaamste onderwerp

van Kleins No logo. Economische belemmeringen hebben te maken met de kosten van transport, distributie en transactie. Er gemakshalve van uitgaand dat de afstand waarover producten worden vervoerd recht evenredig is met de kosten van het transport, bestaat er een grens waar transactiekosten de winst hebben opgesoupeerd en het niet langer rendabel is om te leveren. Daar, op die plek, is ruimte voor een nieuwe markt die wordt bediend door een andere producent. Nieuwe technologieën hebben belangrijk bijgedragen aan het verlagen van deze kosten en daarmee aan het wereldwijde consolidatieproces. Juridische belemmeringen, ten slotte, verwijzen naar het vermogen van staten om eigen juridische regimes op te leggen die meer of minder toegankelijk zijn voor buitenstaanders. In een feodale economie zijn deze regimes veelal het product van lokale overheden of *corpora* (gildes), die de eigen jurisdictie met harde hand verdedigen. In de loop van het staatsvormingsproces zijn deze lokale juridische tradities meer of minder geleidelijk vergaan en is de gefragmenteerde economische structuur van weleer vervangen door nationaal geïntegreerde markten. Met de supranationalisering van soevereiniteit is dit proces een volgende fase ingegaan die her en der heeft geleid tot supranationaal geïntegreerde markten. Een omvangrijk deel van het huidige Europese wetgevingsbeleid kan in dit licht worden gezien.

Dit is, in een notendop, de logica achter Adam Smith' stelling dat 'the division of labour is limited by the extent of the market'. Ik ben niet de eerste die erop wijst dat deze economische 'wet' zowel neoliberale als neomarxistische aanhangers kent. In een veelbediscussieerd essay in de *New Left Review* van 1977 betoogde Robert Brenner dat neomarxisten zich in toenemende mate bezondigden aan een neosmithiaanse analyse van het kapitalisme, en schaalvergroting, conform de bovenstaande redenering, gelijkstelden aan efficiëntie. Volgens Brenner was dit onverenigbaar met de inzichten afkomstig uit het marxistisch geïnspireerde historische onderzoek naar processen van protoindustrialisatie, die juist wezen op lokale diversiteit en divergerende padafhankelijke ontwikkelingsprocessen (Brenner 1977).

Meer in het algemeen geldt voor dit soort neosmithiaanse redeneringen dat zij zijn gestoeld op homogeniserende moderniseringstheorieën die stellen dat maatschappijen dezelfde coördinatie-, informatie- en motivatieproblemen moeten oplossen en dat zij daarvoor op de lange duur – via 'onzichtbare hand'-processen – terecht zullen komen bij de grote, hiërarchische aangestuurde multidivisieonderneming van het type Shell, Philips, IBM, General Motors, etcetera, wier onderlinge transacties plaatsvinden via 'vrije markten' – 'islands of order amidst an ocean of chaos' – als meest efficiënte oplossing. Moderniteit zou haaks staan op lokale diversiteit, zowel in sociale, culturele, economische als juridische zin. Het is deze dystopie waartegen Klein en Hertz zich afzetten en die hun boeken bij zo'n breed publiek weerklank doet vinden. Wat dat betreft is het niet voor het eerst in de geschiedenis van de kapitalismekritiek dat progressieve en romantische thema's een onontwarbare kluwen zijn gaan vormen, zoals Hardt en Negri terecht aangeven.

Niets is echter minder correct, zoals recente institutioneel vergelijkende studies naar verschillende *varieties of capitalism* leren (zie bijvoorbeeld Whitley 1999). Trajecten van institutionele verandering zijn nationaal en regionaal verankerd; hoe kan het ook anders!? De wijzigingen in het economische landschap die het resultaat zijn van politieke beslissingen – om soevereiniteit over te dragen aan supranationale organisatie (Europese eenwording), om publiek bezit aan de meest biedende te verkopen (privatiseren), om goederen en diensten te commodificeren (liberaliseren), of om marktwerking te verdiepen (dereguleren) – hebben in verschillende locaties verschillende effecten en verschillende betekenissen. Zo bezien is transnationalisering van activiteiten een proces dat ons meer in plaats van minder bewustmaakt van de onvermijdelijke spatiotemporele verworteling van onze handelingen en de praktijken en instituties die ons handelen structureren. Voor economische organisaties heeft dat bijvoorbeeld het inzicht opgeleverd dat efficiëntie, net zomin als gelijkheid en vrijheid, een eenduidige norm is, maar pas betekenis krijgt in concrete economische praktijken die in hoge mate zijn bepaald door hun institutionele omgeving. Dit is kromme sociologentaal voor het feit dat Duitse ondernemingen vooral uit zijn op technische excellentie – denk aan Audi's slogan 'Vorsprung durch Technik' –, Japanse vooral op marktaandeel en Amerikaanse vooral op aandeelhouderswaarde, en dat deze oriëntaties zijn ingevlochten in selectie- en wervingspraktijken, scholings- en trainingssystemen en arbeidsverhoudingen. Zo wordt een Duitse raad van bestuur gedomineerd door ingenieurs, terwijl in de Britse raad van bestuur vooral juristen, accountants en bedrijfseconomen worden aangetroffen.

Oftewel, er zijn meerdere 'kapitalismen' – die in meer of mindere mate worden gekenmerkt door winstoriëntatie, door een rationele arbeidsorganisatie, door een gescheiden verlies- en winstrekening, door 'vrije' loonarbeid en door een juridische splitsing van bedrijf en huishouden, om Webers 'open' definitie van kapitalisme te volgen –, meerdere efficiënties en meerdere oplossingen voor coördinatie-, informatie- en motivatieproblemen, die verschillen naar de mate waarin zij zowel effectief als rechtvaardig zijn. En daaruit volgt – U raadt het al – de plicht voor de criticus om te rade te gaan bij vergelijkend onderzoek om voor concrete gevallen ook concrete aanbevelingen te kunnen doen, die wellicht povertjes afsteken bij de ideale werelden van zowel politiek-filosoof (Dworkin, Rawls) als econoom, maar die de vergelijking met de bestaande wereld makkelijk doorstaan.

Wat heeft dit nu met de lange nagels van Amerikaanse pornosterren te maken? Ehrenreich wil met het voorbeeld van die nagels duidelijk maken dat de typisch Amerikaanse folklore van sociale stijging door inzet – 'van krantenjongen tot krantenmagnaat' – niet langer opgaat voor de werkers aan de onderkant van de Amerikaanse arbeidsmarkt. Uit deze kerker van laagwaardige en laagbetaalde manuele arbeid kan men alleen ontsnappen via sport of via de porno-industrie. Daar zullen de verdiensten hoger zijn, de mentale belasting waarschijnlijk zwaarder en daarvan kan de sta-

tus niet veel lager zijn dan die van schoonmaakster, serveerster of verkoopster. Oftewel, de lengte van de nagels vertelt het verhaal van de schuldige trots dat men tenminste de manuele arbeid (min of meer) achter zich heeft gelaten. Afgaand op de institutioneel vergelijkende literatuur kan deze ervaring niet universeel zijn, maar moet worden verwacht dat de motieven, redenen of oorzaken om de porno-industrie te betreden andere zijn omdat de economische kansenstructuur nu eenmaal anders is. Dat zou afgelezen moeten kunnen worden aan de lengte van de nagels. Men zou bijvoorbeeld kunnen verwachten dat de nagels van Duitse pornosterren korter zijn dan die van Amerikaanse. Is dat zo? Misschien een ideetje voor een NWO-voorstel!

Literatuur

- Brenner, R. (1977) *The origins of capitalist development. A critique of neo-Smithian Marxism.* *New Left Review* 104, pp 25-92.
- Ferguson, L. (2001) *The cash nexus. Money and power in the modern world 1700-2000.* New York, Basic Books.
- Hirst, P. en G. Thompson (1999) *Globalization in question. The international economy and the possibilities of governance.* Oxford, Polity Press.
- Hochschild, A. (1983) *The managed heart. The commercialization of human feeling.* Berkeley, University of California Press.
- Ohmea, K. (1995) *The end of the nation state. The rise of regional economies.* Londen, Harper Collins.
- Schor, J. (1992) *The overworked American. The unexpected decline of leisure.* New York, Basic Books.
- Schor, J. (1998) *The overspent American. Why we want what we don't need.* New York, Basic Books.
- Skocpol, T. (1990) *Protecting soldiers and mothers. The political origins of social policy in the United States.* Cambridge, Harvard University Press.
- Strange, S. (1996) *The retreat of the state. The diffusion of power in the world economy.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1990) *Coercion, capital and European states, ad. 990-1992.* Oxford, Blackwell.
- Whitley, R. (1999) *Divergent capitalisms. The social structuring and change of business systems.* Oxford, Oxford University Press.